

Kielemme käytäntö

Valitako määrittää, määrätä vai määritellä?¹

Kielenkorjaajan ongelmasanoja oli 1950-luvulla mielestäni vaikea *määrittää*. Vuonna 1954 ilmestyneessä Nykysuomen sanakirjan III osassa olivat hakusanoina myös *määritellä*, *määrittää* ja *määrätä*. Ymmärrettävästi monet kielenkäyttäjät yrittivät saada sanakirjasta apua sananvalintaongelmiinsa. Saivatko he apua, on oma kiintoisa kysymyksensä. Olen jälkepäin monesti tuntenut pistoksia sydämessäni siitä, että kerkeästi tai löyhin perustein olin ollut hyväksymässä tarkastettavan käsikirjoituksen *määrittää*-verbiä. Ainakin osasyyn joudun ottamaan omille harteilleni, vaikka muitakin syyllisiä on ollut määrittävissä, esimerkiksi itse Nykysuomen sanakirja. Noudatin usein naiivia korvauskoemenetelmää: sijoitin tekstiin pulmasanan paikalle sanakirjassa tuolle sanalle annetun määritelmän huomaamatta riittävästi tarkata, millaisen subjektin yhteyteen tuon infinitiivirakenteena annetun määritelmän sijoitin. Sanakirjojemme yleisperiaatteenahan on ollut antaa verbien määritelmät infinitiiveinä. Näin sanakirjantekijä, ellei hän pysy valppaana, helposti johtaa käyttäjää harhaan eli ohjaa sijoittamaan infinitiivimääritelmät millaisten subjektien yhteyteen tahansa. Havain-

tojeni mukaan tällainen sanakirjatietojen kontekstiton soveltaminen ei ole nykyäänkään harvinaista. — Toisaalta sanojen lausekäytön tutkimus oli 1950-luvullamme siksi heikosti kehittynyt, ettei leksikografi aina tullut riittävästi systemoineeksi antamiaan sanojen käyttövihjeitä.

Meilläkin nykyisin viljellyistä tekstiyhteystudkimuksen menetelmistä valenssi-periaatteisto sopii hyvin verbien pienoisympäristöjen määrittämiseen. Valenssikieloppiin liittyvistä kriteereistä osa voidaan katsoa selvästi formaaleiksi eli joltisetkin objektiivisuusvaatimukset täyttäväiksi, osa taas jää helposti sattumanvaraisempien kontekstivihjeiden tasolle. Omista valenssikriteereistäni paikkaluku (verbin rektio-määritteet + subjekti), paikantäyttäjien (esim. subjektin ja objektin) semanttiset piirteet — sellaiset ominaisuudet kuin [+henkilö] ja [-henkilö] — sanaluokat ja muodot ovat mielestäni formaaleimpia. Sitä vastoin valenssirooli (esim. subjektin tehtävä lauseessa) ja substantiivilausekkeen spesifisyys ja geneerisyys jäävät ilmeisesti heikommin todisteellisiksi.

Tietysti sanan käytön määrittämisessä ovat tärkeitä laajemmatkin tekstiyhteydet kuin sanojen lähiympäristöt. Keskityn tässä kuitenkin pitämään silmällä vain valenssiin sidoksissa olevia näkökohtia. Korostan vain sitä, että nyt esille tulevista esimerkeistä on kyse ns. tilanteettomista

¹ Olen julkistanut tämän artikkelin ajatukset ensi kertaa Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen koulutustilaisuudessa toukokuussa 1981. Opetusmonisteisiini olen sisällyttänyt valenssi-periaatteita jo vuodesta 1970 alkaen.

Kielemme käytäntö

lauseista eli siitä, ettei mikään ulkopuolinen tekstin tai tilanteen ominaisuus ole esim. vähentänyt tilanteettoman verbin paikkalukua. Kysymys-vastausjaksossa »Pidätkö poikaa etevänä?» »Pidän» jälkimmäinen *pitää*-verbin esiintymähän ajatuksellisesti sisältää sanat *poika* ja *etevänä*, eli ne edustuvat nolllina.

Määrittää-, *määritellä*- ja *määrätä*-verbien ympäristönkuvauksessa erotan kolme pääongelmaa:

1) Onko kullakin näistä verbeistä eri ympäristö erilaista intensionaalista määritelmää varten?

2) Voiko kullakin näistä verbeistä olla yhdessä samassa ympäristössä eri merkityksiä?

3) Missä määrin nämä kolme verbiä saavat yhteisiä sidonnaisia paikannäyttäjiä eli pakollisia aktanteja?

Vastaus kolmanteen kysymykseen on tärkeä esim. kielenkorjaajalle. Jos yksi ja sama nominiympäristö sopii usealle eri verbille, on halutun verbin merkityksen välittyminen ehkä yksinomaan verbin luontaisen piirteen välittymisen varassa. Samoiksi katson nominiympäristöt »Tutkija [määritteli] kasvin» ja »Tutkija [määritti] kasvin». Erilaisia ovat taas subjektin semanttisen piirteen osalta nominiympäristöt »Psykologi [määritteli] oppilaan menestymisen» ja »Köyhyys [määräsi] oppilaan menestymisen». Näistä kahdesta edellisen lauseen subjekti on henkilö, jälkimmäisen taas asia.

Tarkastelen aluksi 1. ja 2. kysymystä verbeittäin. Tutkin ensin *määrittää*-verbiä NS:n artikkelin pohjalta ja sitä kommentoiden.

Määrittää-verbien ympäristöjä

NS:n mukaan *määrittää* on 1) henkilösubjektin ohella: ottaa selville t. todeta esim. laskemalla, mittaamalla, tuntomerkkien perusteella, päätelemällä. Esimerkkinä annetaan mm. »Määrittää laivan asema».

Kannattaa panna merkille, että selityssanaa *todeta* samoin kuin verbiä *selvittää* käytetään myös merkityksessä 'antaa tiedoksi'. Siksi on ymmärrettävää, että analogisesti myös *määrittää*-verbille on kehittynyt tämä merkitys:² »Kapteeni määräiti tiedotustilaisuudessa laivan silloisen paikan.» Sidonnaiset määritteet (esim. henkilösubjekti) ovat samat *määrittää*₁:ssä ja *määrittää*₂:ssa. Vapaa paikan määrite *tiedotustilaisuudessa* pyrkii osoittamaan relevantin merkityksen eli merkityksen 'antaa tiedoksi selvilleoton tulos' ja samalla karsimaan aktanteiltaan kaksimerkityksisen verbin toisen merkityksen.

NS:n *määrittää*-artikkeli on leksikografisesti epäselvä. Jos *määrittää*₁ on katsottavissa erityisalan termiksi, niin *määrittää*₂ yrittäneen osoittaa verbillä olevan laajempia tehtäviä yleiskielessä. Kuitenkin *määrittää*₂ on epäselvyydessään ehkä osasyyllinen siihen, että *määrittää* on — käyttäkseni Terho Itkosen sanoja — karannut käsistä. Artikkelissa näet sanotaan: »- - 2) myös asiasubjektin ohella: rajoittaa, luonnehtia erottavin tuntomerkein. | M. kantansa jnk kysymyksen suhteen. Ympyrä on täysin m:etty, kun kolme kehän pistettä tunnetaan. Kolme kehän pistettä m:tää ympyrän. Arvostelma on ajatustoiminta, joka yhdistää kaksi käsitettä siten, että toinen, subjekti m:etään toisella, predikaatilla.» — Käytetyt määritelmät tai oikeastaan määritelmiksi ylimalkaiset synonyymit paljastavat ongelman: *määrittää*-verbiä selittävinä infinitiivirakenteina *rajoittaa* ja *luonnehtia* eivät kerro mitään mahdollisista subjektieroista. H a k u s a n o i n a sekä *rajoittaa* että *luonnehtia* on NS:ssä katsottu kaksimerkityksiseksi: kummankin toinen käyttötavoista on saanut osaan esimerkkejä henkilösubjektin. *Rajoittaa*-verbin esimerkkien passiivihan on henkilösubjektinen: »Puheenvuorojen pituus rajoitetaan viiteen minuuttiin». Mielestäni näissä kaikissa verbeissä subjektin semanttisen piirteen ero on verbin merkityksen kannalta relevantti: henkilösubjekti on toiminnalli-

² Terho Itkonenkin on noteerannut tämän merkityksen Kielioppaassaan.

nen (»M. kantansa jnk kysymyksen suhteen»), kun taas muu subjekti on epätoiminnallinen, esim. tilaa ilmaiseva (»Kolme kehän pistettä määrittää ympyrän»). Infinitiivimääritelmien vaikutuksesta *määrittää₂* sisältää siis sekalaisia aineksia ja tulee näin käyttäjää hämmentäväksi.

Oma ehdotukseni olisi se, että 2. ryhmästä siirrettäisiin alkuosan henkilösubjektiset esimerkit 1. ryhmään. Tällöin 2. ryhmä jäisi pelkästään [-henkilö]-piirteiseksi. Tämän jälkeen olisikin aika pohtia, olisiko *määrittää*-verbin yhteydessä tarkoituksenmukaisinta minimoida [-henkilö]-piirteisen subjektin käyttöä. Mielestäni Terho Itkonen on menetellyt kannatettavasti, kun hän pohdiskeltuaan lauseen » – voimavektoreita, jotka kaupunkiyhteiskunnan muotoutumista määrittivät» tulokinta päätyykin kannattamaan *määrätä*-verbin 4. merkitystä eli merkitystä 'antaa t. painaa leimansa jhk'. (Terho Itkonen: Kaksi sanaa karkuteilla. Nykysuomen tutkimusta ja huoltoa, Tietolipas 48, Helsinki 1966, s. 129. Lähes sama artikkeli julkaistu myös teoksessa Retkiä nykysuomeen s. 136–139. Alkuperäinen kirjoitus on Viritäjässä 1959 s. 435–438.)

Yhdessä *määrittää*-verbissä [-henkilö]-piirteinen subjekti on siksi vakiintunut, ettei siitä enää voitane luopua. Tarkoitän kielitieteen termiä, jonka merkitys on 'olla jnk ilmauksen määritteenä'. Kun toivoin [-henkilö]-piirteisen *määrittää*-verbin käytön minimoimista enkä sen käytön täyttä poistamista, itse asiassa vain kannatin suvaitsevaista suhtautumista tähän kielitieteen termiin.

Määrätä-verbien ympäristöjä

Määrätä-verbillä on sanakirjassa useita henkilösubjektisia paikkaluvultaan vaihtelevia käyttötapoja: M. talossa, yhtiössä. Voutien toimia määrsivät ylikäskynhaltijat. Määrätä joku johtajaksi. Määrätä sotamies sairastupaan.

Muu kuin henkilösubjekti on *määrätä*-verbin 3. merkitysryhmässä. Siinä lokalisuutta syvärakenteessa ilmaiseva subjekti on vakiintunut yleiskielen pintarakentees-

sa toiseksi variantiksi lain, asetusten tms. velvoituksista puhuttaessa: *Laki määrää = Laissa määrätään*.

Määrätä₄ eroaa kaikista *määrätä*-verbeistä selvästi omaksi tyypikseen: sen subjektina ei ole henkilö, ei ainakaan toiminnallinen henkilö edes syvärakenteessa: Eetteriöljyt määräävät hunajan maun ja tuoksun. Voitelutehon määrää öljyn rasvapitoisuus. NS:n esimerkeissä ei *määrätä*-verbillä ole epätoiminnallisia henkilösubjekteja. Omasta puolestani en pitäisi selvyyden kannalta suotavanakaan sellaisten hyväksymistä. Tämän *määrätä*-verbin käyttöä ilmentää siis mieluummin [-henkilö]-piirteinen subjekti kuin laaja-alainen [+eriytymätön]-piirteinen subjekti. Verrattakoon tähän NS:n suhtautumista väärinkäsitykset mahdollistavaan *tahtoa*-verbin epätoiminnalliseen henkilösubjektiin: Liisa tahtoo aamuisin myöhästyä koulusta (s.v. *tahtoa* III.1.; vrt. *tahtoa* III.2.).

Määritellä-verbien ympäristöjä

Verbin *määritellä₁* intensionaalinen määritelmä kuuluu: »antaa tarkka selitys siitä, mikä jllek käsitteelle (esineelle) on luonteenomaista (mihin luokkaan se kuuluu ja mikä erottaa sen saman luokan muista jäsenistä).» Tämä määritelmä on helppo oppia. Sitä vastoin 2. merkitysryhmä on epämääräisyydessään lähes *määrittää₂*-n luokkaa. *Määritellä₂* saa intensionaaliseksi määritelmäkseen »vapaammin: luonnehtia, ilmaista, osoittaa, muotoilla: us. par. määrittää». Sanonta »usein paremmin *määritellä*» johtaa tietysti kysymään, milloin toisin on parempi, milloin ei ole parempi. Esimerkeistä mainittakoon: »M: teli sodan syyksi uskonnonvapauden puolustamisen. M. kansan rotuominaisuudet.»

»Luonnehtia» on epäselvä määrittämisen kuvaus ja epäselvä kuvaamaan määrittelemistäkin. Jos *määritellä*-verbille yleensä ollaan valmiit hyväksymään muita merkityksiä kuin *määritellä₁*, niin ne muut olisivat samat kuin *määrittää₁*:llä (ottaa selvälle) ja *määrittää₃*:lle (antaa tiedoksi selvilleoton tulos). Kuitenkin selityssana *luonnehtia* paljastanee leksikografin tarkoituksen:

Kielemme käytäntö

samaa verbiähän käytetään *määrittää*₂:n kuvaamiseen. Pohdiskeluni lopputulokse-
na on, että *määritellä*-verbille pitäisi hyväk-
syä vain yksi merkitys. Samaan tulokseen

on päätynyt Terho Itkonen esim. Kieli-
oppaassa.

Tiivistän selvityksen tarkastelujen verbien
ympäristöjen kuvauksesta seuraavaksi:

Kolmen verbiasun ympäristöjen kuvausta

	subj.	obj. elat.	3. jäsen sidonnainen	tyypillinen vapaa määrite
MÄÄRITTÄÄ ₁ 'ottaa selville'	[+henkilö]	[+eriyty- mätön]	ehkä transl.	
MÄÄRITTÄÄ ₂	[-henkilö]	[+eriyty- mätön]		
MÄÄRITTÄÄ ₃ 'antaa tiedoksi'	[+henkilö]	[+eriyty- mätön]	ehkä transl.	[+teksti] paikan piirteenä
MÄÄRITTÄÄ ₄ 'olla määräyksenä'	[+meta-] kieli	[+meta-] kieli	—	
MÄÄRÄTÄ ₁ 'olla johdossa'	[+henkilö]	—	—	
MÄÄRÄTÄ ₂ 'antaa käsky' 'vahvistaa'	[+henkilö]	[+eriyty- mätön]	— —	
MÄÄRÄTÄ ₃ 'käskeä jku jksk'	[+henkilö]	?[+henkilö]	[+henkilö] transl.	
'käskeä jku jhk'	[+henkilö]	?[+henkilö]	[+paikka] illat.	
MÄÄRÄTÄ ₄	[-henkilö] [+oikeus- säännös]	? että-lause		
MÄÄRÄTÄ ₅ 'olla olennaisena osana'	[-henkilö] ?[+eriyty- mätön]	[+abstr.]		
MÄÄRITELLÄ 'esittää määritelmä'	[+henkilö]	[+eriyty- mätön]	ehkä transl.	[+teksti] paikan piirteenä

Kielemme käytäntö

Käsitteeseen henkilösubjekti liitän tarkasteltujenkin osalta seuraavat kommentit:

1) Henkilösubjektin voi korvata (ihmistä koostuvan) hallintoelimen tms. nimitys = laajentunut henkilösubjekti): Näytelytoimikunta on määrännyt vakuutussumman – – 3000 markaksi. (NS s.v. määrätä II.1.a).

2) Syvärakenteen epämääräistekijäinen henkilösubjekti (passiivi) on agentiivi, joka transformoitaessa voi kadota, jolloin syväsi- ja lokatiivi tai instrumentaali transformoituu pintasubjektiksi: »Laki määrää, että» = »Laisa määrätään». »Pariisi ja Lontoo määräävät maailman muodit» = »Pariisisa ja Lontoossa määrätään – – ». Nämä transformaatiot selittävät sen, että eräät muut kuin henkilösubjektit voivat tulla luonteviksi toiminnallisiksi subjekteiksi.

Verbinvalinnan vaikeimmat kohdat

Jos hyväksytään se ehdottamani periaate, että (asia)subjektillista tai [-henkilö]-piirteistä *määrittää-* ja *määritellä-*verbiä käytetään mahdollisimman vähän, niin suurimmilta ongelmilta vältytään. Ilmeisesti *määrittää-*verbin käyttöä sääntöjä olisi yksinkertaistettava (ehdotukseni tavoite on juuri se), sillä muuten saattaa toteutua se mahdollisuus, mistä Martinet on huomauttanut: kielivirheiden pelossa kielenoppijat luopuvat koko kieleksestä ja ilmaisevat asiansa toisin keinoin. Viitteenä tähän suuntaan johtavasta kehityksestä voi olla se, että *määrittää-*verbin rekisteri näyttää olevan aika suppea-alainen. Jo pelkän tyylivirheen pelosta harkitsen usein puhe-tilanteissa *selvittää-*verbin valitsemista *määrittää-*verbin asemesta. Verbi *selvittää* on myös helpompikäyttöinen kuin *määrittää*; jälkimmäisen hallintaa vaikeuttaa olennaisesti samakantaisen *määrätä-*verbin merkitysläheisyys. Kuitenkin *määrittää-*verbiä tarvittaisiin ainakin erityisalojen terminä.

Esittelen vielä seuraavat valintaongelmat:

1) *Määrittää₃* vai *määritellä*? Ne voivat kumpikin saada vapaaksi paikan määrit-

teeksi [+tekstin]: »Suomen lainsäädännössä ei ole tarkkaan määritely maksua.» »Ohjesäännössä määritellään/määritetään uusien koulupiirien rajat.» Kun näiden verbien sidonnaisetkin määritteet ovat samat, voi olla ratkaisevan tärkeää, että itse verbi on valittu oikein.

2) *Määrittää₁* vai *määritellä*? Ne muistutavat toisiaan sidonnaisilta määritteiltään: »Määritellä → määrittää tuoteryhmät.» Hakkuutavoitteeksi on määritely → määritetty vuotta kohden 743 m³.» »Kunnallisilla satamilla on oma, satamajärjestyksin määritely → määritetty satamapiirinsä.»

3) *Määrittää₁*, *määrittää₂* vai *määrätä₂*? Ne voivat olla paikantäyttäjiltään identtiset mutta merkitykseltään erilaiset: *määrätä* ja *määrittää kunnan koko* ovat erillään pidettäviä asioita. »Yrityksen tulosta määrätessä → määritettäessä pitäisi ottaa suoritettut vastikkeet vähennyksinä huomioon.»

4) *Määrittää₃* ('antaa tiedoksi'), niin välttämätön kuin se lieneekin esim. yleisyysperiaatteen toteutumisen kannalta, tulee hämmäntävän lähelle *määrätä₃*: *ohjesäännössä määritetään koulupiirien rajat* on jo melkein samaa kuin *ohjesäännössä määrätään koulupiirien rajat* ja sen muunnos *ohjesääntö määrää koulupiirien rajat*. Jo jos vielä tiedoksiantamista merkitsevän *määrittää-*verbin subjektiksi transformoituu *ohjesääntö määrittää koulupiirien rajat*, alkaa tilanne liukua hallinnasta: samat substantiivilekseemit ovat samannäköisten mutta »periaatteessa» erisisältöisten verbien yhteydessä.

5) *Määrittää₂*, jonka Terho Itkonen emmittyyään hylkäsi lauseesta – – *voimavektoreita, jotka kaupunkiyhteiskunnan muotoutumista määrittävät*, tulee tosiaankin jotenkin ymmärrettäväksi henkilötekijäisen *määrittää₁*:n tai *määrittää₃*:n kuvallisena varianttina. Kuitenkin olen valmis käyttösääntöjen yksinkertaisuuden nimissä hylkäämään tuon käytön ja suosittamaan, kuten Itkonenkin, *määrätä₄*:ää.

6) Substantiivilausekkeen spesifisyys tai geneerisyys näyttää olevan yksi näiden verbien käyttöön sidoksissa oleva pulma. Kun spesifisyyttä tai geneerisyyttä ei ole pakko ilmaista määräkeinoin, jää tämän tunnusmerkin relevanssi usein heikommin

Kielemme käytäntö

todisteelliseksi, päättelyvaraiseksi. Kuitenkin *määritellä*-verbin objekti on — toisin kuin *määrittää*-verbin objekti — aina katsottavissa geneeriseksi (tai metasuhteiseksi). Tämä todistunee sillä, että *määritellä*-verbin objektin voi aina laajentaa *käsite*-tai *sana*-sanan sisältäväksi: *Lainsäädännössä ei ole tarkkaan määritelty maksua eli maksun käsitettä*. Sitä vastoin *kypsyneisyyden taso* voidaan — ei määritellä vaan — *määrittää CAT-tehtävien avulla*. Tällöin *kypsyneisyyden taso* on spesifinen samoin kuin *vahinkojen suuruus* lauseessa *Vahinkojen suuruutta ei vielä ole voitu tarkoin määrittää*. Kieltämättä *määrittää*-verbilla on geneerisiäkin objekteja: *Määrittää lyijyn ominaispaino*. Sitä vastoin *vahinkojen suuruutta ei vielä ole voitu määritellä* sisältääkseen geneerisen objektin edellyttäisi määritelmän antamista vahinkojen suuruuden käsitteestä. Todennäköisempää kuitenkin on, että tällaisen lauseen muo-
vailija on tehnyt sananvalintavirheen: objektilauseke on spesifinen ja oikea verbi on *määrittää*. Kun NS *määritellä*₃ssa esittää kartettaviksi ilmaukset *määritellä kasvi, eläin, tauti*, niin sanakirjan voi sanoa olla kutakuinkin oikeassa. Itse asiassa mainitut ilmaukset ovat hyväksyttäviä, jos tarkoitetaan määritelmien antamista mainituista käsitteistä. Todennäköisesti kuitenkin näitä sanoja käytettäessä tarkoitetaan spesifistä substantiivina, tiettyä taudin esiintymää ja sen määrittämistä.

Olen tässä tarkastellut lähes yksinomaisesti verbien lähintä ympäristöä, sidonnaisia määritteitä eli aktantteja. Laajemman tekstiyhteyden tieto saattaa tietysti olla sekin korjaajalle hyödyllinen. Esimerkiksi seuraavassa esimerkissä vapaat välikappaleen määritteet *pelkillä numeroilla* tai *alueen laajuudella* karsivat käskyn ja johtavat siis verbin vaihdokseen: *Kunnan kokoa on vaikea määrätä pelkillä numeroilla tai alueen laajuudella*. Kyseessä täytyy olla koon *määritys*.

Olen kirjoitukseni otsikossa ja itse tekstin loppuosassa esittänyt valittavat vaihtoehdot toistensa jyrkkinä vastakohtina, olenhan käyttänyt *vai*-konjunktiota. Itse asiassa useissa tapauksissa on mieluummin kyse sumeista kuin selvistä rajoista. Kuitenkin esittämäni pari korjausehdotusta

Nykysuomen sanakirjan kannanottoihin lienevät perusteltavissa, jos tavoitteeksi otetaan kielenopintasääntöjen yksinkertaisuus eikä esimerkiksi ilmausten esiintymisyleisyys.

JORMA VUORINIEMI